

redilmiştir (Rabat 1400/1980). 4. *Ravza-tü't-ta'rîf fi mefâhîri Mevlânâ İsmâ'îl b. eş-Şerîf (ez-Zillü'l-verîf fi mefâhîri Mevlânâ İsmâ'îl b. eş-Şerîf, Rabat 1382/1962)*. 5. *Düerü'l-hicâl fi menâkıbi seb'âti ricâl (Zübdetü'l-evtâb fi menâkıbi'l-aķ-tâb)*. Merakeş'te medfun yedi önemli şahsiyetin (Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Ali es-Sanhâcî, Kâdî İyâz, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ca'fer es-Sebtî, Ebû Abdullah Muhammed Süleyman el-Cezûlî, Ebû Fâris Abdülazîz et-Tebbâ', Ebû Muhammed Abdullah el-Gazvânî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî) biyografilerini ihtiva eden eserin müellif hattı nüshası Fas'ta el-Hizânetü'l-Ahmediyye'dedir.

İfrenî'nin bunlardan başka *Fethü'l-muġiş bi-hükmi'l-lahn fi'l-hadîş, Vâsıtâtu'l-aķdeyn fi tertîbi'l-künnâseteyni's-sa' deteyn, el-Mümteni'u's-Sehl fi tercemeti İbrâhîm İbn Sehl* adlı eserlerinin Fas kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Onun kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: *el-Mu'rib fi aķbârî'l-Maġrib, Yâķütetü'l-beyân, el-Veşyü'l-'abkarî fi zabtı lafzâtî'l-Maķķarî, Ta'atü'l-müşterî fi şübûti tevbeti'z-Zemaķşerî, el-İfâdât ve'l-inşâdât*'tir (Abbas b. İbrâhîm, VI, 51; *Ma'lemetü'l-Maġrib*, II, 552).

BİBLİYOGRAFYA :

Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 335; Brockelmann, *GAL*, II, 475; *Suppl.*, II, 681-682; E. Lévi-Provençal, *Extraits des historiens Arabes du Maroc*, Paris 1948, s. 7-8; a.m.f., "Vefrânî", *İA*, XIII, 258-259; Abdüsselâm b. Abdülkâdir İbn Süde, *Delîlü mü'errihi'l-Maġribi'l-aķşâ*, Dârülbeyzâ 1960-65, I, 152-153, 162-168, 242, 277-278; II, 44; Ahmed el-Miknâsî, *Ehemmü meşâdirî't-târîh ve'l-terceme fi'l-Maġrib*, Tıtvân 1963, s. 129-131; Abbas b. İbrâhîm, *el-İfâm*, VI, 50-58; C. Zeydân, *Âdâb*, III, 335; Fevzi Abdürrezzâk, *el-Maķbû'âtü'l-haceriyye fi'l-Maġrib*, Rabat 1986, s. 74, 89, 95; G. Deverdun, "al-İfrânî", *EP* (İng.), III, 1046-1047; Abdüllatif eş-Şâzeli, "el-İfrânî, Muhammed eş-Şaġir", *Ma'lemetü'l-Maġrib*, Rabat 1410/1989, II, 551-552.

RIZA KURTULUŞ

İFRİKİYE

(الإفريقية)

Ortaçağ'da Araplar'ın
Maġrib'in doğusuna,
bugünkü Tunus ve civarına
verdikleri isim.

İfrikîyye kelimesinin kökeni hakkında farklı görüş ve rivayetler bulunmaktadır. Kelimenin Latince Africa'nın Arapçalaşmış şekli olduğunu söyleyen bazı Batılı araştırmacılar, çok eski devirlerde Kartaca ve civarında yaşayanlara Latince'de Afri denildiğini, bölgenin adının ise mitolojik Libya Prensesi Katûrâ'nın oġlu Afer'den geldiğini ileri sürmüşlerdir. Romalılar, Kartaca ve yöresinde kurdukları vilâyete Provincia Africa, Bizanslılar ise buraya Africa ismini vermişler, daha sonra Araplar bu kelimeyi İfrikîyye haline dönüştürmüşlerdir (*İA*, V/2, s. 939; *EP* [İng.], III, 1047-1048). İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri de İfrikîyye kelimesinin kökeni hakkında çeşitli rivayetler nakletmişlerdir. Bir rivayete göre Yemen Kralı İfrikîs b. Ebrehe (İfrikîs b. Kays), bölgeyi ele geçirinca bugünkü Kayrevan şehrinin bulunduğu yerde kendi adıyla anılan İfrikîs şehrini kurmuş, bu kelime zamanla İfrikîyye olmuştur. İkinci rivayet. Nûh peygamberin torunlarından Fâriķ b. Baysar b. Hâm'ın bölgeyi yurt edinmesiyle ilgilidir. Fâriķ ile kardeşi Mısır aralarında toprak taksimatı yapmışlar, Mısır Mısır b. Baysar'da kalmış, batıya göç eden Fâriķ'in ismine izâfeten buraya Fâriķ denilmiş, kelime daha sonra İfrikîyye şekline dönüşmüştür. İfrikîyye'nin "ayırarak, tefrik etmek" anlamına gelen Arapça fark kökünden geldiği, Mısır ile Maġrib'i birbirinden ayırdığı için bölgeye bu adın verildiği de rivayet edilir. Bazıları da Afrika kıtasının Akdeniz ile Avrupa'dan, Nil ile Asya'dan ayrıldığı için bölgenin böyle anıldığını söyler (*İA*, V/2, s. 939). Mısır tarihçilerinden İbn Abdülhakem'e göre İfrikîyye adı burada yaşayan ve kendilerine el-Efârîka denilen bir topluluktan gelmektedir (*Fütûhu Mısır*, s. 185).

"Göklerin kraliçesi" anlamına da geldiği kaydedilen (Bekrî, I, 176-177) İfrikîyye'nin sınırları konusundaki görüşleri üç grup halinde toplamak mümkündür. Birinci grup rivayetlerde İfrikîyye'nin Maġrib'de bir şehir olduğu, İslâm fetihlerinden sonra şehrin kalıntıları üzerine Ukbe b. Nâfi tarafından 50 (670) yılında Kayrevan'ın kurulduğu nakledilmektedir (Ya'kübî, s. 357; İbn Hurdâzbih, s. 87; Bekrî, I, 176; Yâķüt, I, 324). İkinci grupta İfrikîyye'nin bütün Maġrib'i içine aldığı (İstahrî, s. 36-37), üçüncü grup rivayetlerde ise Berka ile Tanca arasında kalan yerleri kapsadığı belirtilmektedir (Makdisî, s. 216-218; Yâķüt, I, 325). İbn Haldûn, İfrikîyye'yi çok defa Tunus'un orta ve kuzey kısmı için kullanmış, Trablus, Kostantîne ve Cerid eyaletlerini bölgeye dahil etmemiştir. Günümüzde bu isim bütün kıta için kullanılmakta, Maġrib de dahil olmak üzere kıtanın kuzey bölgesine Şimâl-i İfrikîyye denilmektedir.

İfrikîyye'ye sırasıyla Kartacalılar olarak da bilinen Fenikeliler (m.ö. 846-146), Ro-

malılar (m.ö. 146-m.s. 439), Vandallar (439-535) ve Bizanslılar (535-647) hâkim olmuştur. İslâm fetihleri sırasında bölgede putperestlik ve Hristiyanlık yaygındı. Halkın çoğunluğunu oluşturan Berberlilerin ekserisi putperestti.

23 (643-44) yılında Trablusgarp'ı fethettikten sonra İfrikîyye'nin bazı yerleşim alanlarına askerî birlikler gönderen Amr b. Âs, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak İfrikîyye'nin fethine çıkmak için izin istedi, ancak Ömer İfrikîyye'nin fethine müsaade etmedi. Hz. Osman'dan aldığı izin ve takviye kuvvetlerle 27 (647) yılında İfrikîyye'nin fethine çıkan Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh 20.000 kişilik orduyu, Bizans valisi iken bağımsızlığını ilân eden Gregorius'un 120.000 kişilik ordusunu Sübeytilâ'da yendi. Adı Abdullah olan yedi sahâbînin katılması sebebiyle "Gazvetü'l-Abâdile" olarak anılan ve Gregorios'un da öldüğü bu savaşın ardından İfrikîyye'nin ileri gelenleri Abdullah b. Sa'd'a gelerek yerlerini terketmesi şartıyla her yıl belli bir miktar cizye ödemeyi teklif ettiler. Abdullah da buna razı oldu. Ancak İfrikîyyelilerin anlaşmayı bozmaları üzerine 33 (653) veya 34'te (654-55) ikinci defa bölgenin fethine çıkan Abdullah onları tekrar itaat altına aldı. Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadeleler sırasında İfrikîyye ile ilgililenmedi ve bölge İslâm hâkimiyetinden çıktı. Muâviye iktidarı ele geçirinca Muâviye b. Hudeyc'i 40 (660) yılında bölgenin fethiyle görevlendirdi. İfrikîyye'yi yeniden hâkimiyeti altına alan (45/665) Muâviye b. Hudeyc 50 (670) tarihinde azledildi ve yerine Ukbe b. Nâfi getirildi.

Amr b. Âs'ın Mısır'daki ilk valiliğinden itibaren İfrikîyye'nin doğu sınırında Trablusgarp ile Berka'da görev yapan ve çoğunluğu Berberî olan bölge halkını iyi tanıyan Ukbe b. Nâfi, İfrikîyye'de devamlı bir ordu bulundurulması gerektiğini düşünüyordu. İlk iş olarak Kayrevan şehrini kurdu (50/670), böylece bölgeyi kontrol imkânını elde etti. Ukbe İfrikîyye'de hâkimiyet sağladıktan sonra Atlas Okyanusu'na kadar uzanan Maġrib'in fethine başladı. Kayrevan Maġrib'deki fetihler için bir kargâh durumuna getirildi.

47'de (667) Mısır valisi olan Mesleme b. Muhalled, 55 (675) yılında Ukbe b. Nâfi'yi uzaklaştırarak yerine Ebû'l-Muhâcir Dînâr'ı tayin ettirdi. Ebû'l-Muhâcir, yedi yıl süren valiliği sırasında Kartaca ve Tunus bölgelerindeki yerlerin fethini tamamladı. Ayrıca Sicilya ve Korsika gibi adalara da seferler düzenleyerek deniz-

den gelebilecek Bizans donanmasının saldırılarını durdurmaya çalıştı. Berberî reislerinden Küseyle b. Lemzem'i yanına alıp ona itibar etmesi sayesinde pek çok Berberî kabilesi müslüman oldu ve İslâm ordusuna katıldı.

Yezîd b. Muâviye, 62 (681-82) yılında Ebü'l-Muhâcîr Dînâr'ı azlederek Ukbe b. Nâfi'i yeniden İfrîkiye valiliğine tayin etti. Ukbe, Ebü'l-Muhâcîr'in aksine Berberîler'e sert davrandı ve Küseyle'ye yüz vermedi. İkinci İfrîkiye valiliğinde fetihlere önem veren, es-Sûsü'l-Ednâ ve es-Sûsü'l-Aksâ bölgelerini İslâm hâkimiyetine alan Ukbe b. Nâfi', Küseyle ve müttefiki Rumlar tarafından 63'te (682-83) pusuya düşürüldü ve 300 kişiyle birlikte öldürüldü. Bunun üzerine Züheyr b. Kays el-Belevî ve Ömer b. Ali el-Kureşî kumandasında Kayrevan'da kalan İslâm ordusu Berka'ya çekilmek zorunda kaldı. Küseyle kumandasındaki Berberîler İfrîkiye'nin başşehri Kayrevan'a girdiler ve 63-69 (682-689) yılları arasında bölgeye hâkim oldular.

Abdûlmelik b. Mervân ile muhaliflerinin iktidar mücadelesi dönemine rastlayan bu yıllarda İfrîkiye ile gereği gibi ilgilenilmedi. Mücadeleden gücünü arttırarak çıkan Abdûlmelik b. Mervân, 69'da (688-89) Berka'da beklemekte olan Züheyr b. Kays'ı İfrîkiye valiliğine tayin etti. Züheyr hemen Berberî Küseyle'nin üzerine yürüdü ve yapılan savaşta Küseyle de öldürüldü. Ancak bu arada Bizanslılar, İslâm güçlerinin İfrîkiye seferinde bulunmasını fırsat bilerek Berka'yı işgal etti. Şehri geri almak için mücadele eden Züheyr şehid edildi (69/688-89). Bu olaydan sonra Kâhine adlı bir Berberî, İfrîkiye'nin iç kesimlerinde hâkimiyet kurarken Bizanslılar da Kartaca gibi sahil şehirlerini tekrar ele geçirdiler. Abdûlmelik b. Mervân, son muhalifi Abdullah b. Zübeyr'i 73'te (692) bertaraf edince İfrîkiye fetihlerine önem vermeye başladı ve Hassân b. Nu'mân kumandasında 40.000 kişilik bir orduyu İfrîkiye'ye gönderdi. Hassân, ilk olarak Kartaca'yı Bizanslılar'dan geri aldı. Ancak Kâhine ile yaptığı savaşta kaybetti (77/696). Bu arada Bizanslılar da Kartaca'yı ele geçirdiler (78/697). Hassân tekrar Kâhine üzerine yürüdü ve Bi'rikâhine denilen yerde meydana gelen savaşta Kâhine de öldürüldü. Bunun üzerine Hassân'ın iyi ilişkiler kurduğu Berberîler de İslâmiyet'i kabul ettikleri gibi 12.000 kişilik bir ordu kurarak onun emrine girdiler (82/701). Hem iç karışıklıkların sona ermesiyle hem de Berberîler'le güç kazanan Hassân, Kartaca'yı geri aldı ve bura-

da bir tersane yaptırdı. Kurduğu donanma ile Sicilya'ya ve diğer adalara seferler düzenleyerek Bizanslılar'ın Akdeniz'deki hâkimiyetine önemli ölçüde engel oldu. O zamana kadar Mısır valilerine bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren İfrîkiye valileri bu tarihten itibaren doğrudan halife tarafından tayin edilmeye başlandı. Hassân b. Nu'mân'dan sonra İfrîkiye valiliğine getirilenler Mağrib fetihleriyle de meşgul oldular. Emevîler'in son yıllarında İfrîkiye'de bazı karışıklıklar meydana geldi. Hâricîliği kabul eden Berberîler, 122'de (740) Meysere kumandasında isyan ederek Tanca'ya saldırdılar. Meysere, Vali İsmâil b. Ubeydullah'ı öldürdüktan sonra "emîrül-mü'minin" sıfatıyla halifelliğini ilân etti.

Abbâsîler zamanında da iç karışıklıkların hüküm sürdüğü İfrîkiye'ye Herseme b. A'yen'in çabalarıyla İbrâhim b. Ağleb (I. İbrâhim), Hârûnürreşid tarafından babadan oğula intikal etmek üzere vali tayin edildi ve böylece Ağlebîler hânedanının temelleri atıldı. İfrîkiye'nin çeşitli bölgelerinde Rüstemîler, Ağlebîler, Fâtımîler, Zirîler, Hammâdîler, Murâbîtlar, Muvaahhidler, Hafsîler, Sa'dîler ve Senûsîler gibi devletler hüküm sürmüştür.

İfrîkiye 1518'de Osmanlılar'ın hâkimiyetine girdi. Osmanlı Devleti'nin kaptânı deryâsı Barbaros Hayreddin Paşa ile kardeşi Turgut Reis bölgede Osmanlı hâkimiyetini yerleştirdiler. 1830 yıllarına kadar Osmanlı idaresinde kalan İfrîkiye bu tarihte Fransızlar tarafından işgal edildi. Libya bölgesinde Senûsîler hüküm sürerken Fransızlar Cezayir ve civarını 1962 yılına kadar ellerinde tuttular. Tunus ve yöresi 1881'de Fransızlar'ın eline geçti. Tunus 1955, Cezayir de 1962'de bağımsız birer devlet oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh* (Zekkâr), I, 164-166, 176, 237, 238, 241-242, 247-249, 253, 265-266, 270, 272, 314, 318, 336, 340, 344, 345, 347, 356-357, 359; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 183-187, 192-204; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 324-335; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 347-353, 357; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 85-92; Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), IV, 144, 253-256, 317; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 36-46; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 20, 32, 43, 57, 90, 158, 330, 333-334; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 60-107; Makdisî, *Ahşenü't-tekkâsim*, s. 215-218, 224-226, 246-247; Bekrî, *Mu'cem*, I, 176-177; III, 1105-1106; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Frankfurt 1994, I, 324-330; IV, 177-178, 212-214; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib* (nşr. G. S. Colin - E. Lévi Provençal), Beyrut 1983, I, 5-318; İbn Haldûn, *el-İber*, II/1, s. 197-199; III, 10-11; VI, 106-114; VII, 8; Selâvî, *el-İstikşâ*, I, 36-42; II,

152-153, 161-176; Sa'd Zağlûl Abdülhamîd, *Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî*, İskenderiye 1979, I, 63-66, 129, 142-145, 159-162, 165-256, 302-310; Hüseyin Münis, *Fethu'l-'Arab li'l-Mağrib*, Kahire, ts., s. 1-296; Ch. A. Julien, *Târîhu İfrîkiyâ eş-Şimâliyye* (trc. Muhammed Mezâlî - Beşîr Selâme), Tunus 1983, II, 13-396; Muhammed et-Talbî, *ed-Devletü'l-Ağlebîyye* (trc. el-Müncî es-Sayyâdî), Beyrut 1985, bk. İndeks; a.m.f., "İfrîkiya", *EP²* (İng.), III, 1047-1050; Abdülazîz es-Seâlibî, *Târîhu Şimâli İfrîkiyâ* (nşr. Ahmed b. Milâd - Muhammed İdrîs), Beyrut 1407/1987, s. 31-83, 141-145; Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika: 18-132/639-750* (doktora tezi, 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; G. Yver, "İfrîkiye", *İA*, V/2, s. 939-940.

NADİR ÖZKUYUMCU

İFRİT

(الفریت)

Cinlerin reisi veya en güçlü, zeki, kurnaz ve zararlı olanı.

İfrîit kelimesinin menşei hakkında farklı görüşler olmakla beraber ağırlıklı görüşe göre "bir kimseyi yere serme, toza toprağa bulama; çok istenen bir nesnenin zihinde hayal edilip göze bu şekilde gözükmesi" anlamlarına gelen Arapça 'afr kökünden türetilmiş olup, "kurnaz, şerir, çetin, yaratılışı güçlü, kızgın ve öfkeli kimse" mânasındadır. İfrîit, bu anlamları dolayısıyla cin ve şeytanlar için olduğu gibi mecazi anlamda kötülük ve şeytanlıkta aşırı giden insanlar için de kullanılır. İbn Kuteybe, Zemahşerî, Râgıb el-İsfahânî ve İbnü'l-Esîr gibi müellifler kelimenin taşıdığı "habîs, çetin, güçlü kuvvetli" anlamlarına dikkat çekerek bunun hem şeytanı hem de bu karaktere sahip insan ve hayvanları ifade edebileceğini belirtmektedirler. Nitekim Zürrümme bir şiirinde yaban öküzünü tasvir ederken, "O, gececin karanlığında ifritin izinde parlayan yıldız gibidir" diyerek ifrit kelimesini cin için kullanır. Kisâî de Mesleme b. Abdûlmelik'i överken onu ifrite benzetip, "Onların şeytanı olan ifrit, sizin için bir mülkün ve bir yerleşim yerinin olmadığını söylemiştir" der (Kurtubî, XIII, 203). İfrite bazan nifrit ile beraber ikileme biçiminde de rastlanır. Bir hadiste, "Allah, malı ve ehli konusunda belâ ve musibete uğramayan ifrit nifrit kişiye buğzeder" şeklinde geçmektedir (İbnü'l-Esîr, "afr" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "afr" md.).

Ahd-i Atik'te Hz. Süleyman ve Sebe melikesinden söz edilmesine, Süleyman'ın şöhretini duyan melikenin ona büyük bir alayla ve çeşitli hediyelerle geldiği, Süleyman'ın yanında çok sayıda ordunun bu-